

İlahə Qiyas qızı Şahmuradova⁹⁷
SEHRLİ NAĞILLARDA PƏRİ OBRAZI

Giriş. Sehrli nağılın qadın qəhrəmanları bəzən sehrbazlar, divlər tərəfindən qorunan əfsanəvi Güllüstani-İrəmdə yaşayan pərilər olurlar. Türk mifoloji təsəvvüründə pərilərin məkanı adətən Qaf dağı olaraq göstərilir. Pəri bəzən acıqlı, bəzən də xeyirxah təsvir olunan ruhlara verilən ümumi adıdır. Ayrı-ayrı süjetlərdə pəri qızları daha çox müsbət obrazlarda canlandırılırlar. Azərbaycan sehrli nağıllarında pəri qızları gözəlliyin, sağlamlığın, xeyirxahlığın simvolu kimi əks olunurlar.

Azərbaycan sehrli nağıllarında, eləcə də mifologiyada adına sıx-sıx rast gəlinən pərilər dönəlgə olmaları ilə səciyyəli, göyərçin, şahin, ilan və b. heyvanların donlarına düşə bilirlər. Folklor mətnlərindən belə başa düşürük ki, onların hətta sirlə köynəkləri də var ki, geyinəndə görünməz olurlar. Bu varlıqlardan xeyirxah olanları gözəl qız, bədxah olanları çirkin qoca cildində təsəvvür olunurlar. Cümlərdən fərqli olaraq, pərilərin öz adları ola bilər (məs., Süleyman pəri, Ulduz pəri və s.). Mifoloji mətnlərdə pəri bəzən acıqlı bir ruh kimi qarşımıza çıxır. Orta Asiyanın şamanist türklərinin inanışlarına görə isə pərilər ən yaxşı ruhlər sayılmışlar. Türküstan şamanları buna görə də qanlıq elədikləri zaman yardım göstərsinlər deyərək pəriləri çağırırdılar [4, 305].

Libasdəyişmə, bildiyimiz kimi, özünü gizlədib bambaşqa şəxs vücudunda görünmək, bambaşqa ad altında tanınmaqdır. Folkloradakı cildə-cildə girmək süjetlərinin ən geniş yayılanlarından biri sehrli don motivi ilə bağlıdır. Bu don adı adamlara yox, sehrli qüvvələrə məxsus dondur. Donu ələ keçirməklə nağıl qəhrəmanı sehrli qüvvəyə əsaslı şəkildə təsir göstərə bilər. Burada sehrli nağıllarda tez-tez rast gəlinən göyərçin donunda ağaca qonan, bir az sonra gözəl qızlara çevrilən və paltarını soyunub çimməyə başlayan pəri bacılarını nümunə göstərə bilərik. Nağıl qəhrəmanı pəri bacılardan birinin paltarını oğurlamaqla paltar sahibini özündən asılı vəziyyətə sala və pəri qızının köməyi ilə öz istəyini həyata keçirə bilər [6, 59].

Sehrli nağıllarda göyərçin donundan insan cildinə düşə bilən pəri qızlarının insan oğlu ilə evliliyi süjeti də geniş yayılmışdır. Göyərçin donlu pəri qızların çətinliyə düşmüş və ya ölmüş, yaralanmış qəhrəmana kömək əli uzatması motivinə onlarca nağıllarda təsadüf olunur. Məsələn, “Tapdıq” nağılında qəhrəman Tufan divin qaçırdığı Qəmər xanımı axtararkən tilsimə düşür. Bu zaman göyərçin donlu pəri qızları onun köməyinə çatırlar. Göyərçinlər Tapdığa tilsimdən çıxmağı öyrədirək bir lələk verirlər. Bu lələyi burnuna tutmaqla Tapdığın aclığı sönmür, dizlərinə qüvvət gəlir [3, 38]. “Soltan İbrahim” nağılında da göyərçin donlu pəri qızları çətinliyə düşmüş qəhrəmana sevgilisini divlərin əlindən xilas etməyin yolunu öyrədir [2, 248].

Göyərçin donlu pəri qızları bəzən Xızır, bəzən ailə, sevib-sevilmək ilahəsi Öləng rolunu oynayırlar. Göyərçinlərin həmin xüsusiyyəti onların məhəbbət mifi ilə əlaqədar olmalarından doğur. Həmin məhəbbət onqonları, hətta öz lələkləri ilə də aşıq qəhrəmanın kor edilmiş gözlərini, ağır yarasını dərhal sağaldırlar. Bir çox nağıllarda isə pəri qızları oğlanı sınaqdan çıxarıb onun ağıllı, igid, sədaqətli bir gənc olduğunu gördükdən sonra onunla əhd-peyman bağlayır, özü də axıra kimi ona sədaqətli qalır. “Hatəmin nağılı”nda bu motiv aydın əks olunmuşdur. Gözləri tutulmuş şahın kiçik oğlu İbrahim Güllüstani-İrəmə çatır, öz cəsarət və hünəri ilə pəri qızı Mələkxatının rəğbətini qazanır. Onlar əhd-peyman bağlayırlar. Pəri qızı atasının gözünün dərmanını tapmaqda ona kömək edir, İbrahimin xeyirxah köməkçisi olur [2, 24]. Bu nağılda olduğu kimi, pəri qızları ürəkdən sevdirdi qəhrəmanla evlənməyə razılıq verir, onun əvəzsiz köməkçisi, xeyirxahı olur. Onu həmişə paxıl, namərd insanların xəyanətindən qurtarır.

“Bəxtiyar” nağılında qəhrəmanın arvadı pəri nəslindəndir. Nağılda göstərilir ki, Bəxtiyarın arvadını ələ keçirmək üçün padşah onu cənnət alması gətirməyə yollayır. Bu çətin tapşırığı yerinə yetirmək üçün Bəxtiyar arvadının məsləhəti ilə pərilər diyarına gedir və Bəxtiyar ən çətin sınaqlardan da pəri qızının köməyi ilə çıxır [1, 71].

Mifoloji pəri obrazının iştirak etdiyi başqa bir folklor örnəyi isə “Məlik Çoban” nağılıdır. Bu nağılda cadugər qarısı anadan olan oğlan uşağını qıza döndərir. Vəzirin qızı yaşa dolanda isə fürsətdən istifadə edən cadugər qarısı onu ölməyə göndərməyə çalışır. Süsən padşahın əmrinə getdiyi yolda göyərçin donlu pəri qızı ilə rastlaşır, onun donunu gizlətmək istəyəndə qız deyir ki, donumu ver, sənə bir sirr açım. Süsən razı olur. Göyərçin onun oğlan olduğunu, anadan olanda cadugər qarısının onu qıza döndərdiyini xəbər verir. Bu nağılda cadugər qarısı anadan olan oğlanı qıza döndərir, həm də bütün şəhəri və onun padşahını daşa çevirir. Göyərçin donlu pəri qızının köməyi ilə qəhrəman cadugər qarısının tilsimini sındırır və daşa döndərilmiş insanları öz əvvəlki vəziyyətlərinə salır, həm də sehrli vasitəni – yarpağın suyunu içməklə oğlana çevrilir. Burada əsas rolü möcüzəli köməkçi – göyərçin donlu pəri qızı oynayır. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, gözəl pəri qızlar nağıllarda xeyirxah, əsasən, aşıqlərə kömək edən bir obraz kimi təsvir edilir. Pərilər yarı zoomorfikdirlər. Onlar çox vaxt göyərçin cildində olurlar. İstədikləri zaman, xüsusilə su kənarında oturuqda və ya çimdikdə göyərçin cildini çıxarıb gözəl, göyçək qıza çevrilirlər. Burada bir cəhətə də diqqət edilməlidir ki, pərilər su kənarında və ya suda, elə bil öz ilk, doğma əsətiri səciyyəli biruzə verirlər.

“Nuşapəri xanımın nağılı”nda bir-birini sevən iki gənci cadugər qarısı sehrli çubuqla vurub küçüyə döndərir. Göyərçin donlu pəri qızları xeyirxah qarısına onları xilas etməyin yolunu göstərir: “...Böyük göyərçin dedi: – Gərək həmin o qarını tapsın, başını kəssin, ya qanından bunlara verib sağaltsın, ya da tilsimli çubuğu tapsın, hərəsinə bir dəfə vursun. Əgər belə eləsə bunlar tilsimdən çıxarlar, yox olmasa, tilsimdən çıxmayacaqlar” [2, 3].

Bir cəhət də diqqəti çəkir ki, əgər pərilərin qanadını – donunu oğlanlar ələ keçirirsə, onlar daha öz məkanlarından çıxır və həmin oğlanlarla getməyə məcbur olurlar. Onların donunu – qanadını qızlar ələ keçirirsə, pəri qızları öz donlarını geri qaytarır və onların funksiyasında demək olar ki, ələ bir dəyişiklik baş vermir. Bu halda onların bacıları da onları günahlandırır, “məne yaxın gəlmə” demirlər. Əksinə, onlar özləri necə olursa-olsun bacılarının donunu geri qaytarmağa çalışır və bununla da bacılarını öz dünyasına qaytarırlar, həm də pəri qızının donunu – qanadını geymiş qızı sehdən, tilsimdən qurtarıb onun istəyinə çatmasına yardım edirlər. Bu baxımdan “Sərəncəmin nağılı” maraqlı doğurur. Beləki, burada libas dəyişəndə qəhrəman simasını dəyişir, pəri qızının donu onu göyərçinə döndərir, ancaq pəri qızının köməyi ilə o, tilsimdən çıxıb öz simasına düşə bilər.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrinə görə xtonik gücləri təmsil eləyən Təpəgöz də pəri qızıyla olan izdivacdan doğulur.

Azərbaycan sehrli nağıllarının süjet göstəricisi kataloquna baxdıqda pəri obrazının iştirak etdiyi bir çox süjetlər görə bilərik. Məsələn, 400*A – pəri qız qayınanasının yasında qəribə hərəkətlər edir, 413 – qəhrəman göyərçin cildinə girmiş pəri qızla evlənir, 425Q* – pəriyə aşiq olmuş oğlan. Adı çəkilən bu süjetləri İlkin Rüstəməzadə “Sehrli ər (arvad, yaxud başqa qohum)” başlığında toplamışdır [9, 124].

Mifologiyada fantastik varlıqların yaşayış tərzini insanların məişətindən fərqləndirir: divlər də ev işləri ilə məşğul olurlar, odun yarırlar, xörək bişirirlər, gözəl qızları xoşlayırlar; Simurq quşları nə qədər böyük qüdrətə malik olsalar da balalarının qorumaqda, yemək toplamaqda acizdirlər; pəri qızlar isə eşqə düşür, sevib-sevilirlər – bir sözlə, bütün sakrallıqlar hansı cəhətilənsə insanla yaxınlaşdırılır. Deməli, mifoloji model və sistemlərdə reallığın əsas göstəricilərindən biri odur ki, fantastik, fəvqəltəbii aləm nə qədər qeyri-adi təsvir olunsada, insanlara xas xüsusiyyətlərlə biçimlənir [8, 95].

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında geniş yer tutan, qeyri-adi və fitri gözəlliyə malik olan pəri surəti ülvilik mücəssəməsi kimi özünü göstərir. Nağıllarımızda pəri aşağıdakı əlamətlərə məxsus bir keyfiyyətdə təəcəssüm edir: pəri nağıllarımızda xeyirxah bir qüvvə kimi özünü göstərir; pəri göyərçin donu geymiş gözəl qızdır; onun gözəlliyi qüdrətli və əlçatmazdır; pərinin əsas məkanı Güllüstani-İrəmdir. Pərilər Güllüstani-İrəmdə xüsusi bir cəmiyyət halında yaşayırlar. Pərilər əsasən su ilə əlaqədar təsvir edilir. Onlar həmişə qəhrəmanlarla su başında rastlaşırlar. Onlar “qəhrəmanlarla sevişir və göyərçin donlarını soyunaraq evlənilir”. Nağıllarda təsvir edilən bütün xeyir qüvvələr kimi pərilər də şər qüvvələrlə, xüsusən divlərlə düşməndirlər və s. Pəri adı insanlara məxsus olan gözəllik çərçivəsindən kənar, sonsuz və heyrət doğuran bir gözəlliyə malikdir. Pəri surətində ifadə olunan bu qeyri-adilik ələ bir həddin, ələ bir normanın yaranmasıdır ki, burada ülvilik əsas və başlıca amil kimi meydana gəlir. Həm də ülviliyi doğuran bu qeyri-adilik yalnız surətin öz təsiri ilə deyil, pərilərin vətəni olan Güllüstani-İrəmlə əlaqəsində də özünü tamamlayır. Yəni pərilərin məkanı da, onların yaşadığı xüsusi cəmiyyət də qeyri-adidir. Beləliklə, pərilər ideal bir məkanda və ideal bir cəmiyyətdə yaşayırlar. Məhz buna görə də nağıllarda pəri surəti qeyri-adi gözəllik kimi ülviliyin mücəssəməsinə çevrilir. Folklorda bu surətin təsviri xalqın həyatda tam təzahür olunmamış arzularının ifadəsi kimi meydana gəlir. Yəni xalq öz yaradıcılığında həyatda tam təzahür olunmamış arzularını pəri surətində əks etdirmişdir. Beləliklə, xalq bu ülvilik obraz vasitəsilə öz bədii yaradıcılığında estetik ideali ifadə etmişdir [5]. Nağıllardakı Pəri həm qəhrəmanı çıxılmaz vəziyyətdən qurtaran xeyirxah qüvvə kimi, həm də qəhrəmanın vurulduğu, bəzən də evləndiyi sakral mənşəli gözəl kimi yadda qalır. Digər bir tərəfdən isə pəri obrazı mifologiyada yalnız xeyirxah əməlləri ilə qarşımıza çıxmır, zərərverici, xoşagəlməz vəziyyətlərə yol açan xüsusiyyətləri ilə də özünü göstərir. Buna ən yaxşı nüsxə kimi “Dədə Qorqud” dastanından “Basatın Təpəgözü öldürdü” boyu misal gətirə bilərik. Təpəgözün Basatla, bütövlükdə Oğuz eli ilə düşmənçiliyinin səbəbi aydındır: Aruzun Qonur Qoca Sarı Çoban adlı bir çobanı sakral aləmə xas yaşayış pozub pəri qızına qarşı zina işlətdiyinə görə həmin qız Oğuz elindən qisas almaq qərarına gəlir və Qonur Qoca Sarı Çobanın zinasından doğduğu Təpəgözü Oğuz elinə bir bəla kimi göndərir. Qonur Qoca Sarı Çoban sakral aləmin nizam-intizamını pozduğuna görə pəri də Təpəgözün əli ilə Oğuz elinin nizam-intizamını pozmaq istəyir. Sakral aləmin qayda-qanununa xələl gətirmədiyi məqamlarda sakral aləm “sakin”lərinin – dəniz atlarının, Zümrüd quşlarının qəhrəmana yardımçı olması epizodlarına nağıllarda çox rast gəlməmişik. Amma Təpəgöz əhvalatı həmin epizodların heç birinə bənzəmir. Təpəgöz əhvalatı çayın qabağını kəsib camaatı susuz qoyan əjdaha, gözəl qızları oğurlayıb öz qalasında tilsimə salan div əhvalatlarına bənzəyir [7, 40].

Mifoloji qaynaqlara görə, pərilərlə mələklərin olduqları yerlər göylər aləmi ilə dünya üzərindədir. Murat Uraz pərilər haqqında məlumat verərək onların ömürlərinin rəqəmlərə sığmayacaq qədər uzun olduğunu, hətta ölümsüz olduqlarını deyir. Türk inanclarına görə, heyvanların və əşyaların pərisi olduğu kimi, hər bir evin də bir pərisi vardır. Ev pərisi evin təmiz saxlandığını görmək istər, ələ görməsə əsəbləşər, gedər və yerinə cinlər gələr [10, 110-111].

Nəticə. Nağıllarımızda pəri aşağıdakı əlamətlərə məxsus bir keyfiyyətdə təəcəssüm edir: pəri nağıllarımızda xeyirxah bir qüvvə kimi özünü göstərir; pəri göyərçin donu geymiş gözəl qızdır; onun gözəlliyi qüdrətli və əlçatmazdır; pərinin əsas məkanı Güllüstani-İrəmdir. Pərilər Güllüstani-İrəmdə xüsusi bir cəmiyyət halında yaşayırlar. Pərilər əsasən su ilə əlaqədar təsvir edilir. Onlar həmişə qəhrəmanlarla su başında rastlaşırlar. Nağıllardakı Pəri həm qəhrəmanı çıxılmaz vəziyyətdən qurtaran xeyirxah qüvvə kimi, həm də qəhrəmanın vurulduğu, bəzən də evləndiyi sakral mənşəli gözəl kimi yadda qalır. Digər bir tərəfdən isə pəri obrazı mifologiyada yalnız xeyirxah əməlləri ilə qarşımıza çıxmır, zərərverici, xoşagəlməz vəziyyətlərə yol açan xüsusiyyətləri ilə də özünü göstərir. Buna ən yaxşı nüsxə kimi “Dədə Qorqud” dastanından “Basatın Təpəgözü öldürdü” boyu misal gətirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları 5 cildə. I cild. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2005, 360 s.
2. Azərbaycan nağılları 5 cildə. III cild, Bakı: Şərqi-Qərbi, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan nağılları 5 cildə. IV cild, Bakı: Şərqi-Qərbi, 2005, 336 s.

4. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü, Bakı:Elm, 2003, 418 s.
5. Əfəndi O. Folklor da ülvilik anlayışının bədii-estetik təcəssümü "Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri" adlı beynəlxalq konfransın materialları: Bakı - 8-9 sentyabr 2016
6. Əliyeva Ə. Azərbaycan folklorunda çevrilmə motivi. "Dədə Qorqud". Elmi ədəbi toplu. Bakı: Elm və təhsil, 2016/II
7. Kazımoğlu M. Folklor da obrazın ikiləşməsi, Bakı; "Elm" nəşriyyatı, 2011, 228 s
8. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (Mifik dünya modeli, təsnifat). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 243 s.
9. Rüstəmzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 368 s.
10. Uraz M. Türk mitologiyası, Düşünən adam yayınları. 1992, 340 s.

Açar sözlər: Pəri, sehrli nağıllar, mifoloji obraz, dönərgəlik, sakrallıq, müsbət və mənfi xüsusiyyətləri

Key words: Fairy, magical tales, mythological image, rotation, sacredness, positive and negative features

Ключевые слова: Фея, волшебные сказки, мифологический образ, вращение, святость, положительные и отрицательные черты

Sehrli nağıllarda pəri obrazı

Xülasə

Ölümsüzlüyün simvolu, məkanı göylər aləmi olan pərilər məqalədə də qeyd edildiyi kimi həm yol göstərən müsbət, həm də hiyləgərlikləri ilə ün salmış varlıqlar kimi qəbul edilir. Gözəllikləri təsvir oluna bilməyəcək qədər ülvü varlıqlar olan pərilər mifoloji obraz olaraq donunu dəyişmiş formada bir çox Azərbaycan nağıllarında da boy göstərir. Məqalədə Pəri sehrli obrazı tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Pəri obrazı, onun vətəni, sakrallığı, dönərgəliyi, mənfi və müsbət xüsusiyyətləri müxtəlif sehrli nağıllar əsasında müəyyən edilmişdir. Sehrli nağılların bir qisminə pərilər xeyirxah obraz kimi göstərilir. Eyni zamanda pəriləri zərərverici obraz kimi görürük. Bundan əlavə, sehrli nağıllarda göyərçin donundan insan cildinə düşə bilən pəri qızlarının insan oğlu ilə evliliyi süjetinə də toxunulmuşdur.

The image of a fairy in fairy tales

Summary

As mentioned in the article, fairies, the symbol of immortality and the heavenly realm, are considered to be both positive and cunning creatures. Fairies, whose beauties are indescribably sublime, appear in many Azerbaijani fairy tales in a disguised form as a mythological figure. The article explores the magical image of a fairy. The image of a fairy, her homeland, sacredness, rotation, negative and positive features are determined on the basis of various magical tales. In some magical tales, fairies are portrayed as benevolent. At the same time, we see fairies as a harmful image. In addition, in fairy tales, the story of the marriage of a fairy girl to a human son, which can fall from a pigeon dress to a human skin, is also touched upon.

Образ феи в сказках

Резюме

Как упоминалось в статье, феи, символ бессмертия и небесного царства, считаются существами как положительными, так и хитрыми. Феи, красота которых неопишимо возвышенна, появляются во многих азербайджанских сказках в переодетом виде мифологических персонажей. В статье исследуется волшебный образ феи. Образ феи, ее родины, сакральности, вращения, негатива и качества продукции создается на основе различных волшебных сказок. В некоторых волшебных сказках феи изображаются доброжелательными. В то же время мы видим фей как вредный образ. Кроме того, в сказках затрагивается и история женитьбы сказочной девушки на человеческом сыне, который может упасть с голубинового платья на человеческую шкуру.

Rəyçi: Dos. E.Talıblı